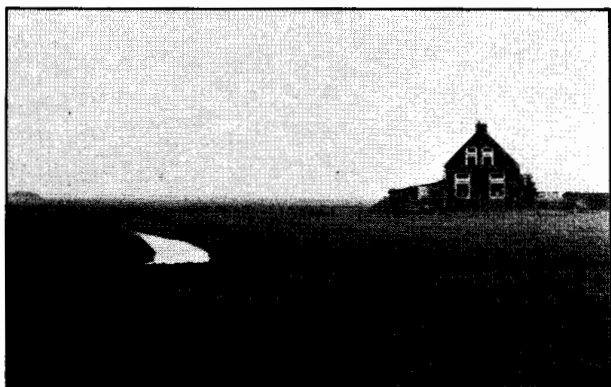

LAND VAN SAUWERD

COLOFON

Deze brochure is een uitgave van de afdeling Groningen van het Instituut voor Natuurbeschermingseducatie.

Redactie: werkgroep Groninger landschap:

Phileke Berghuis
Andries Berghuis
Janny Smit
Harry Kiewiet
Ben Westerink
Eva Wolters
Klaas Wildeman
Jacomien Biemond

Foto's: Ben Westerink

Tekst en lay-out: Klaas Wildeman en Ben Westerink

Druk: Van Gorcum, Assen

Deze uitgave is mede tot stand gekomen met steun van het Anjerfonds Groningen en de gemeente Adorp.

Sauwerd, januari 1985.

LAND VAN SAUWERD

beschrijving van een kwetsbaar landschap

Het landschap ontstaat

Rond duizend jaar voor het begin der jaartelling, maakte het huidige Sauwerd deel uit van een uitgestrekte wadden-zee. Een kwelderland vol krekens, prielen en slenken vormde de basis van het landschap zoals we dat nu kennen.

Vanuit het zeewater verrezen zandplaten en kwelderruggen in eindeloze variaties. Naast opslibbing vanuit zee was er een tweede reden waardoor het huidige landschap ontstond. Dat was de Hunze. Het water dat de Hunze van het Drents plateau afvoerde, bereikte uiteindelijk de kwelders en juist op deze plaats ontstond het land van Sauwerd.

Zandaanvoerende rivieren worden doorgaans begeleid door oeverwallen; deze wallen zijn stevig en grofzandig doordat bij overstromingen hier de zwaarste deeltjes bezinken. Ook de Hunze vormde zo'n oeverwal in de kwelder. Deze langgerekte wal was steviger, zaveliger en wat hoger gelegen dan de zeer kleiige omgeving.

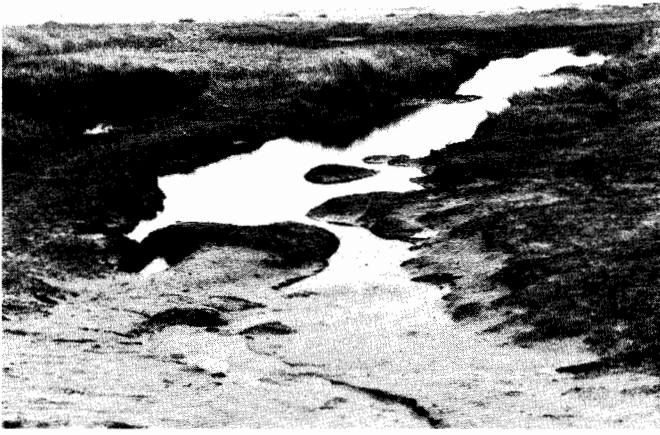
Door afzettingen vanuit de zee en de Hunze groeide de oeverwal gestaag. Meer en meer bleef de wal voor overstromingen gevrijwaard. Wel brak hier en daar de zee door de wal en ontstonden zogenaamde doorbraakgeulen.

In het lageregelegen land waren de prielen en krekens nog altijd aanwezig. In een later stadium, toen het land vrijwel drooggefallen was, gebruikte de mens deze bestaande prielen en krekens voor de afwatering en kavelscheiding. Langs oeverwallekens ontstonden paden en wegen. De vormen en lijnen van de vroegere kwelder zijn daardoor in het landschap bewaard gebleven.

De kwelderoeverwal van Sauwerd raakte begroeid met zoutplanten als schorrekruid, zeekraal en kweldergras. Het werd een groene wal. Op deze grazige weiden verschenen ca 600 voor Chr. de eerste bewoners. Ze leefden van vis en woonden bij voorkeur langs de doorbraakgeulen. In het bij eb terugstromende water plaatste men visfuisen. Op de kweldergraslanden graasde het vee. In latere perioden, toen de zeespiegel weer rees, werden deze woonplaatsen verhoogd met graszoden. Zo ontstond de wierdenrij van Winsum, Wetsinge, Sauwerd en Adorp (zie pag. 11).

De grotere wierden groeiden uit tot dorpen. Bodemvondsten maken duidelijk dat op de oeverwal vanaf het begin der jaartelling steeds mensen hebben gewoond. Zo'n continue bewoning is voor ons land (en daarbuiten) een unicum. Met recht kunnen we stellen dat sommige van onze dorpen even lang bewoond zijn als Rome.

Het land van Sauwerd werd opgebouwd uit een samenspel van zee en Hunze. Het landschap bevat vele sporen die samenhangen met de ontstaansgeschiedenis.

De kweldermensen woonden dikwijls bij doorbraakgeulen. Wellicht hebben de vroege bewoners van de wierde Thijum hier hun fuiken geplaatst.

Onderwierum, een kwelderwallekje waarop een viertal kleine wierden zijn ontstaan.

De eerste bewoners zoeken hun weg

Waar bewoning is ontstaan wegen en paden. Er was al spoedig een pad dat de wierden met elkaar verbond. Het pad slingerde zich in de lengterichting van de oeverwal. Deze weg, daterend uit het begin der jaartelling, werd later rechtgetrokken en geasfalteerd en heet nu de provinciale weg Winsum-Groningen. Sommige afgesneden bochten werden in het fietspad opgenomen (Groot Wetsinge); andere restanten vinden we hier en daar terug in de weilanden. Vanaf de oude verbindingsweg ontstonden vele, meest oostwaarts verlopende zijwegen, die gebruikt werden voor de afvoer van landbouwprodukten; ze lopen dood in de lager gelegen hooilanden (de meeden). Deze smalle wegen werden notwegen genoemd; ze zijn wellicht 2000 jaar oud. De notwegen zijn in het voorjaar getooid met bloemrijke bermen. De Laanweg is een voorbeeld van zo'n notweg.

Vanaf de notwegen hebben we een prachtig uitzicht over het eenzame, uitgestrekte maar toch sfeervolle meedenlandschap. In het voorjaar en in de herfst kan men in dit stille land grote groepen goudplevieren aantreffen. Deze gouden kieviten zijn afkomstig uit noordelijker streken; zij weten blijkbaar de rust van dit land te waarderen.

Veel later, tijdens de vroege middeleeuwen, ontstonden geheel nieuwe wegen en paden. De Munsterweg, nu een eenvoudig fietspad, was eens een belangrijke handelsroute die Westeremden met Winsum (en de zee) verbond.

De eerste bedijkingen dienden tevens als weg. De Paddepoelsterweg kronkelt zich over de allereerste dijk die men omstreeks 1250 langs de Hunze opwierp.

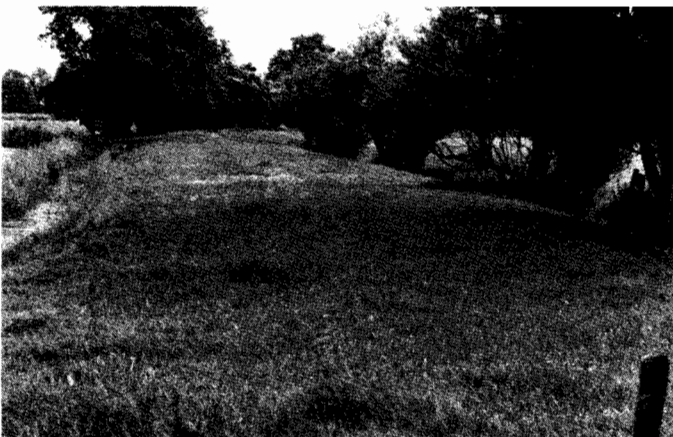
De Wolddijk volgt in de Koningslaagte een deel van de oeverwal van een zeer oude Hunzeloop. De halve cirkel die deze dijk wat noordelijker, ter hoogte van de Poel, beschrijft, doet ons herinneren aan de dijkdoorbraak van 1573.

De wegen in het wierdenlandschap zijn bochtig en vrij smal. De sfeer is er rustig. De bermen zijn vrijwel boomloos, hooguit zien we een alleenstaande es of een meidoorn. Men ervaart er het landschap zeer direkt. De bermen bevatten vele soorten wilde bloemen. In juni vormt het fluitekruid kilometers lange witte linten. Dan bloeien ook de gele morgensterren. Heel bijzonder is de paarse morgenster; in het land van Sauwerd groeien er heel wat. Er is hemelsleutel, smeerwortel en barberakruid. Om de bermen met bloemen te verrijken dienen ze eind juni gemaaid te worden. 's Zomers zijn ze dan opnieuw bezaaid, nu met het geel van pastinaak en het wit van duizendblad.

De wegen bepalen in belangrijke mate de sfeer in het land. De loop van een weg leert ons veel over de geschiedenis van het gebied. Wegen zijn monumenten die we zorgvuldig moeten bewaren.

De Munsterweg was ooit een belangrijke handelsroute tussen Winsum en Fivelgo.

Lang de provinciale weg liggen nog restanten van afgesneden bochten van de oude verbindingsweg. In het voorontwerp Ruilverkaveling Sauwerd worden deze gedeelten gehandhaafd.

De Hunze komt tot rust

In samenspel met de zee en de mens heeft de Hunze duizenden jaren aan de vorming van het landschap gewerkt. De Hunze was ooit een onrustige getijdenrivier, waarvan de grillige loop zich voortdurend wijzigde. Te onrustig naar de zin van de mens, want vanaf de vroege middeleeuwen waren dijkbouwers in de weer om de rivier te bedwingen. De talloze bochten (de meanders) waarin de rivier zich wrong werden de één na de ander afgesneden. Zo verdween de Hunze. Wat restte was een vanuit de stad gegraven kanaal dat bij Garnwerd aansloot op het veel jongere Reitdiep. Toch is de loop van deze eens zo machtige rivier nog verrassend duidelijk op tal van plaatsen in het land van Sauwerd terug te vinden.

De Hunze komt bij het kruispunt van de provinciale weg en de Oude Adorper weg ons gebied binnen. Maar het is niet meer de brede, veelbevaren waterweg, die Groningen ooit met de zee verbond. Al in 1430 werd dit deel van de Hunze afgedamd. Het heet nu Selwerderdiepje. Een afgedamde meander beweegt niet meer en al eeuwenlang ligt hier de bedding van de Hunze in het landschap bevroren.

De oudste sporen vinden we in de Koningslaagte, waar de Hunze al in de 12e eeuw werd afgedamd. In het patroon van sloten, oeverwallen en dijkresten herkennen we de oude meander. Door open verbindingen met zee kon niet alleen de vloed gemakkelijk het land binnendringen: de Noormannen zouden vanuit de Koningslaagte hun rooftochten zijn begonnen. Soms 's winters bij

zeer hoog water verschijnt de Hunze weer een ogenblik in de Koningslaagte.

De mooiste meanders liggen tussen Sauwerd en Winsum: het Oude Diep. Dit diepje is een bedding die overbleef toen in 1640 een uitgebreid meandercomplex van de Hunze werd kortgesloten bij Garnwerd. De verlande, zeer brede beddingen lopen als grote, sierlijke bogen door het landschap. Vooral in het voorjaar zijn de vergezichten er bijzonder fraai; de grote groene rivier wordt dan begeleid door kleurige paarse en gele tinten. Langs de drassige oude bedding bloeien veel bloemen overdadiger dan in het omringende land. Deze oude meanders behoren tot het zogenaamde relatienotagebied. Door beheersovereenkomsten af te sluiten met de boeren probeert de overheid er de plantengroei en de weidevogelstand te bevorderen.

Overal in het landschap duiken op onverwachte plaatsen de oude Hunzebeddingen op. Gaan we bijvoorbeeld bij Groot Wetsinge „achteruit“, dan zien we zowel links als rechts zoveel meanders, dat we al spoedig de (stroom)draad kwijt zijn.

Met de afsluiting van het Reitdiep bij Zoutkamp (1876) verdween de eb- en vloedbeweging uit het land van Sauwerd. Hier en daar vindt men langs het Reitdiep nog afdakjes waaronder stormvloedbalken liggen opgeslagen. Tot de afsluiting van de Lauwerszee hebben ze dienst gedaan. Het zijn stille getuigen uit de tijd dat de zee de dienst uitmaakte. Nu lijkt de Hunze voorgoed tot rust gekomen.

Het Oude Diep nabij Garnwerd.

Oude bedijking van de Hunze bij Heksum.

Het Oude Diep bij Groot Wetsinge.

Valgen, fennen en meeden

Niet alleen de bewoners maar ook de akkerbouw moest tegen het zeewater worden beschermd. Zo'n voor bouwland opgehoogd deel van een wierde noemde men een valge. Het valgepad, dat tussen Groot Wetsinge en Sauwerd loopt, geeft er en goed beeld van. Geheel in overeenstemming met de oorspronkelijke bestemming vindt men tegenwoordig op de valgen dikwijls volkstuintjes.

Als we een topografische kaart van het gebied bekijken, dan valt op dat de naaste omgeving van de wierden een zeer onregelmatig kavelpatroon heeft. De bewoners hebben al in een zeer vroeg stadium de hoger gelegen gronden buiten de wierden zorgvuldig verdeeld. Door het ontbreken van dijken tegen het altijd dreigende zeewater was immers iedere hobbel of bult in de oeverwal begerenswaardig. Deze onregelmatig gevormde percelen werden de fennen genoemd; ze dienden als akkerland of weidegrond. Bij het verkavelen maakte men gebruik van bestaande prielen en slenken. Daardoor zijn de fennen nog al-

tijd door bochtige sloten begrensd; we treffen ze vooral aan ter weerszijden van de provinciale weg Groningen-Winsum. De sloten in de fennen dateren vermoedelijk uit het begin der jaartelling. Zo'n eeuwenoude relatie tussen cultuur en natuurlijke waterlopen is zeldzaam geworden in Nederland. Het wierdenlandschap behoort daardoor tot het oudste kultuurlandschap van ons land.

Het lager gelegen land ten oosten van de oeverwal werd als hooiland gebruikt; deze landen werden de meeden genoemd. De meeden bestaan uit jonge, moeilijk te bewerken klei (knipklei), die het water slecht afvoert. Dit is het laatst ontgonnen gebied; er was aan laaggelegen land blijkbaar geen gebrek. De ontginning verliep zeer regelmatig, de kavelsloten lopen zeer evenwijdig en staan loodrecht op de oeverwal Winsum-Adorp. Ondanks deze regelmaat moet de huidige verkaveling vroeg middeleeuws zijn. Veel sloten doorsnijden namelijk de Wolddijk zonder te verspringen. Deze sloten moeten derhalve van vóór de 12e eeuw - toen de Wolddijk werd aangelegd - dateren. De hoge waterstand zorgt in de meeden dikwijls voor problemen; nog in de 19e eeuw kon men 's winters per roeiboot van Bedum over de weilanden rechtstreeks naar Sauwerd varen.

In het kavelpatroon van het land rond Sauwerd is nog het eeuwenoude samenspel tussen cultuur en natuur zichtbaar. De oorspronkelijke verkaveling, die al in de vroege middeleeuwen voltooid was, is er zeer gaaf bewaard gebleven.

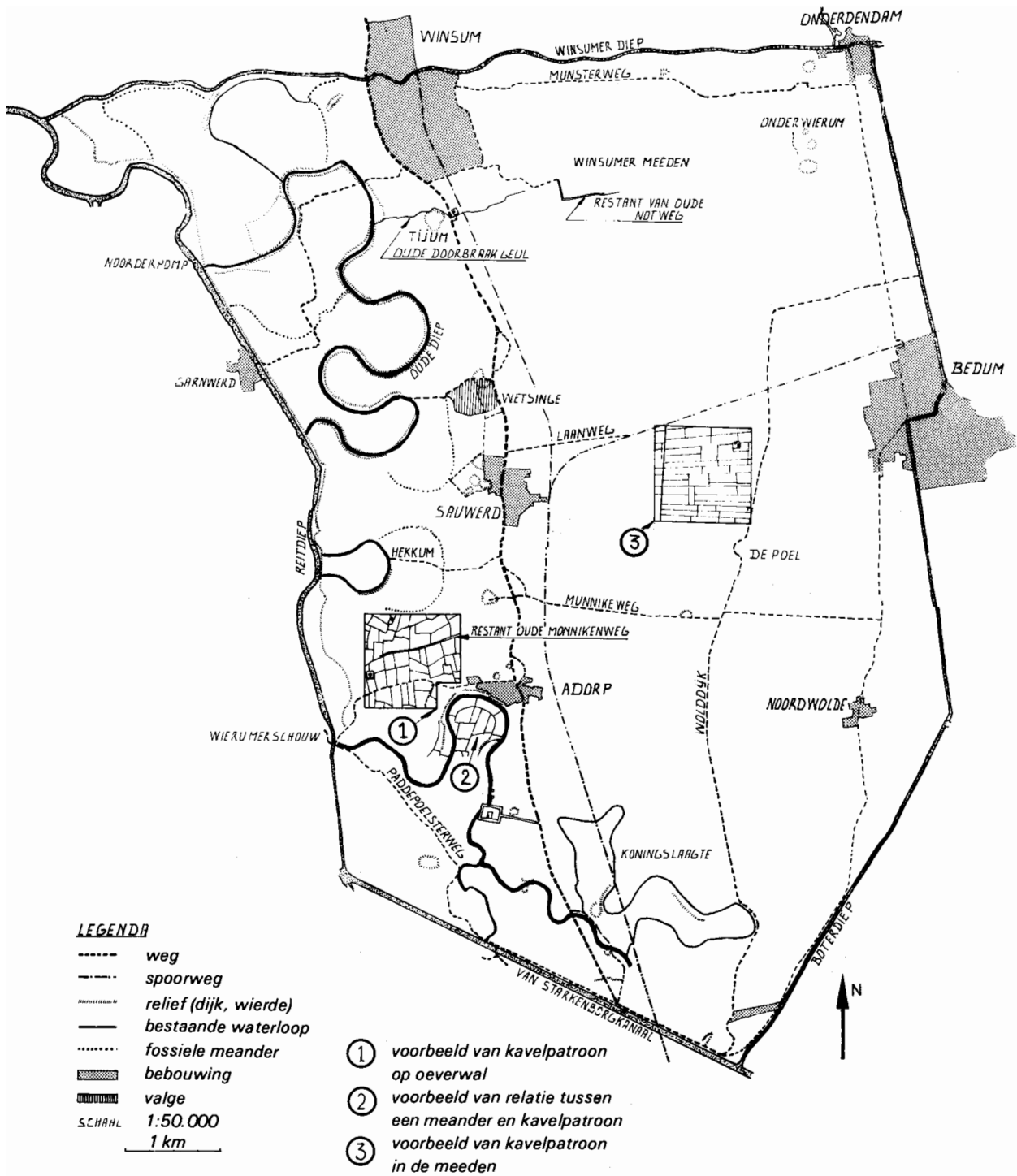

Foto links: kavelpatroon ten zuiden van Sauwerd.

Het spoor der monniken

Toen in 1192 het klooster te Aduard werd gesticht brak er een nieuwe periode aan in het land van Sauwerd. De monniken pasten moderne waterstaatkundige technieken toe. Dijken en kaden werden opgeworpen; kanalen en sloten werden gegraven. De verkaveling van de kwelderbodem tussen Sauwerd en Bedum, die in voor-christelijke tijd al behoorlijk gevorderd was, werd nu systematisch afgerond. Het was de laatste grote ruilverkaveling die het gebied gekend heeft. De Wolddijk en de Paddepoelsterweg zijn dijken die uit deze periode dateren. Het Winsumer diep en de oude Ae werden gegraven; de eerste Hunzemeanders afgedamd.

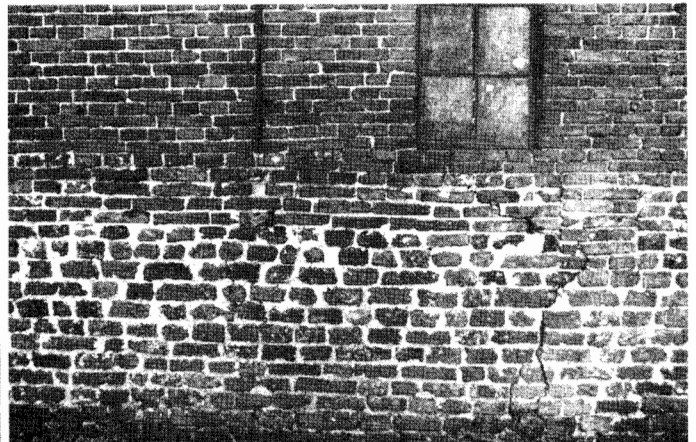
De Munnikeweg kan met recht het spoor der monniken genoemd worden. Vanaf de 13e eeuw trokken hierlang de monniken (vandaar de naam van de weg) om in het gebied ten oosten van de Wolddijk het land te ontginnen. De Munnikeweg (een gedeelte heet Pijpsterweg) is nu geasfalteerd, maar ten westen van de weg Groningen-Winsum ligt, diep in het grasland verborgen, het eerste deel van de weg der monniken (ook wel Munniketocht of Zijllaan genoemd). Dit deel van de weg, dat geheel uit grasland bestaat, loopt in de richting Aduard. Het spreekt erg tot de verbeelding. Bestudering van de kaart, behorende bij het voorontwerp Ruilverkaveling Sauwerd, doet vermoeden dat dit deel van de Munnikeweg de ingreep niet zal overleven; vooruitlopend hierop is aan de westzijde al een deel van de weg uit het landschap verwijderd (zie foto).

Een ander element dat de kloosterlingen aan het landschap toevoegden was de baksteen. Nadat in Aduard ontdekt was dat de Groningse knipklei uitstekend geschikt was om stenen van te bakken, was de rode baksteenkleur niet meer uit het landschap weg te denken. Kerken, borgen en boerderijen werden er uit opgetrokken. In oude behuizingen vinden we nog dikwijls kloostermoppen. Deze oude stenen vinden we ook in weilanden, waar zich soms resten van oude veldovens bevinden (Harssensbosch, Selwerd). De baksteenfabrikage nam een grote vlucht, daarvan getuigen de merkwaardige „ingezakte“ weilanden die ten behoeve van grondstof van hun knipkleilaag ontdaan werden. Men vindt deze weilanden vooral langs de Munsterweg en de Trekweg, waar zich veel knipklei bevindt. De hier verwijderde klei zal ongetwijfeld verwerkt zijn in een van de inmiddels al weer vervallen steenfabrieken, die langs het Winsumerdiep werden gebouwd. De steenfabrikage is een van de vele sporen die de monniken in het landschap hebben achtergelaten.

De verborgen Munnikeweg (onder) op zijn retour (boven)?

MUNNIKEWEG

Kloostermoppen, steenfabrieken en afgetichelde weilanden herinneren ons aan de monniken van weleer.

De kwetsbaarheid

We hebben gezien dat het landschap nog de stempel van het ontstaan draagt. Vele generaties bewoners lieten er hun sporen achter. Daardoor is het landschap voortdurend veranderd. In het spoor van de mens verschenen er planten en dieren die hier van oorsprong niet voorkwamen. De nu overal aanwezige karwij, pastinaak en blauwe morgenster zijn antieke cultuurplanten die verwilderden. Weidevogels zijn van oorsprong uit Oost-Europese steppengebieden afkomstig. Rond 1900 was de variatie in het landschap het grootst. Over deze variatie en rijkdommen kunnen we nu alleen nog maar fantaseren, want kort daarna is er iets misgegaan. Steeds meer elementen begonnen uit het landschap te verdwijnen. Eerst werden de stokoude kerkjes afgebroken (Sauwerd, Wierum, Onderwierum); later werden de wierden door afgraving sterk beschadigd. De kerkepaden verdwenen. De weidevogelstand is sterk teruggelopen. De kempiaan is nu vrijwel verdwenen; het aantal broedende grutto's wordt jaarlijks minder (80% van alle grutto's broedt in Nederland!). De flora is sterk verarmd. We moeten wel constateren dat hedendaagse Nederlanders, U en

wij, blijkbaar anders met het landschap omgaan dan onze voorouders.

Het land van Sauwerd is een collage van oeverwallen, wierden, kwelderruggen, doorbraakgeulen, dijkrestanten en eeuwenoude wegen. Het is een schitterend gebied voor wie er oog voor heeft. In het land waar men het reliëf – zo wezenlijk – in centimeters meet, kan in enkele uren teniet gedaan worden, wat in vele eeuwen is opgebouwd. Dat bedoelen we met kwetsbaarheid. Ongemerkt kan een oude weg uit het land verdwijnen. Een verbrede weg verliest veel van zijn sfeer. Als de perceling te zeer wordt aangetast zullen de fennen en de meeden zich niet meer laten onderscheiden. Dan wordt de geschiedenis aan het landschap ontnomen.

Nogal wat mensen vinden het kleilandschap van Groningen kaal; saai en eenzaam. Laten ze niet gelijk krijgen. We willen deze zinnen echter niet met louter sombere woorden afsluiten. Van een samenleving die zich kenmerkt door overleg, wederzijds begrip en bestemmingsplannen mogen we verwachten dat ook de belangen van het landschap verdedigd zullen worden.

Kwetsbare structuren treft men op tal van plaatsen in het landschap aan.

